

ШТРИХИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СВІТОГЛЯДУ ГЕРОЇВ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

Світоглядні уявлення українського народу зумовлені насамперед історичними, психологічними, культурними та соціальними обставинами буття наших предків, що й визначило їхню національну своєрідність. Суть цих уявлень полягає в гармонії людини з довкіллям, у поетизації світу та відсутності норм і канонів, які б сковували вільний розвиток особистості, суперечили б принципам гуманізму. Вчені вказують на демократизм, поетичний характер релігійних уявлень українців, світлі, життєрадісні начала, а нерідко й ситуативність, імпровізаційність, особливо в молитвах як основі вільного світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та ставлення до навколишньої дійсності і утвердження себе в ній¹.

Народний епос глибоко розкриває внутрішній світ української душі. Через дії і вчинки героїв дум ми простежуємо глибоку релігійність народу, пошану до звичаїв, обрядів, традицій, що є наслідком природного стану їхнього життя. Віра козаків – як у житті, так і в думках – прийнята щиросердними проханнями до Бога допомогти своєму народові, врятувати його від втрат і крові. Нерідко Україна в думках уособлюється саме в образі Бога. Як зазначав Д. Яворницький, “запорозькі козаки зовсім не заглиблювались у якісь богословські тонкощі, задовольняли свої релігійні потреби так, як було можливо”.

Етнічно-релігійна самовизначеність єднала козаків – героїв дум і цим самим створювала непідвладність своєї волі чужій, що й стало одним із чинників формування національного характеру. Переконливим свідченням цього є думи “Плач невольників”, “Плач невольника”, “Маруся Богуславка”, “Хмельницький і Барабаш”, “Три брати самарські”, “Івась Коновченко, вдовиченко”, “Олексій Попович”, “Бідна вдова і три сини” та інші.

У варіанті думи “Плач невольників” (записав 1908 р. Ф. Колесса від О. Сластьона на Полтавщині) моральна схильність до досконалого, бажання згуртувати спільноту породжує любов – головну чесноту релігії, що єднає людей, створює ореол благополуччя і взаєморозуміння. Чужа земля за довгі роки перебування на ній не стала козакам рідною. Їхня любов завжди звернена до свого народу. Коли тернина обвила руки невольникам, і вони побачили кров, їхня молитва була звернена на прокляття не лише турецької землі, а й віри бусурменської. Ця чужа віра стала причиною розлуки брата з сестрою, мужа з вірною жоною, чи вірненького товариша з товаришами. Турецька каторга посилила їхню любов до України, поглибила внутрішній зв’язок з етносом. Така форма існування утверджує любов козаків до рідної землі. Бог як хранитель усього земного і неземного є і хранителем козацьких душ. З великою любов’ю вони ставляться до нього і плекають надію на визволення і повернення до рідних місць. Рідна земля була для них священною, вона у такому разі уособлювалася в образі Бога. Рідна земля і Бог, таким чином, виступали як єдине ціле. Якщо Бог – святість, то його потрібно захищати і схилитися перед ним, тож і рідній землі вони кланяються, як Богові. Між рідною землею і Богом, таким чином, створюється гармонійний зв’язок. Тож безпосереднім чинником любові до Бога є рідна земля.

Любов, заснована на патріотичних почуттях, визначає зміст думи “Хмельницький і Барабаш”, що її записав П. Куліш 1853 р. в містечку Олександрівці Чернігівської губернії від А. Шута та А. Бешка. Майбутнє української нації Богдан Хмельницький вбачає у твердій владі. Його позиція стійка. Велика любов породжує і великі поривання. Вона єднає гетьмана з народом, бо ця любов благородна. Турецька віра для Хмельницького чужа. А чужа віра – це чужа любов, яка не зберігає націю і не є умовою національного розвитку. Він має чітку позицію: “Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подавати”². Не має такої любові, такої позиції Барабаш, бо не хоче “козакам козацькі порядки давати” (с. 266). Чуже для нього стає рідним і дорогим, чому він підпорядковує свої дії та вчинки, які породжують зневагу, зраду і т. п.

Хмельницький і його кум Барабаш – вихідці одного народу. Та любов у них різна. Від ненависті до ворогів України у Богдана Хмельницького зародилися рішучі дії щодо оборони. Тому-то він і посилає свого слугу до пані Барабашевої, щоб той “Королевські листи до рук приймав” (с. 164). До Бога Хмельницький звертає і своїх козаків, щоб вони від “сна уставали, Руський очинаш читали, На лядські табури наїджали, Лядські табури на три часті розбивали, Ляхів, мостивих панів, упень рубали” (с. 266). Джерелом таких дій, духовною їхньою основою є віра. А віра в Боже провидіння, як писав Д. Яворницький, – “це єдиний якір порятунку в усіх

випадках, якою б неминучою не видавалася небезпека, якою близькою не була б смерть”³.

Не уявляє себе без України в душі своїй і дівка-бранка з думи “Маруся Богуславка”, що її записав Ф. Колесса від кобзаря М. Кравченка з с. Сорочинці Миргородського повіту на Полтавщині. Вона ненавидить ворогів, їхню віру, бо віра ця для неї – нещастя. Через любов до українського народу до неї приходять бажання допомогти козакам. Її життєву мету високо оцінюють невольники, бо Маруся Богуславка прагне очистити свою душу добрими вчинками. Хто не вмів любити, той не вмів страждати. Так і дівка-бранка спокутує свій гріх перед своїм народом і собою. Цей вчинок характеризує її як людину честі та гідності.

Психічний стан героїні думи передає нам глибину її страждання. Ідеї свободи і обов’язку керують її думками і почуттями. Маруся Богуславка не забула, який сьогодні день “на нашій землі християнській”. При цьому, як і дівчина-бранка, так і козаки ізольовані від рідної сторони, але з нею вони нерозривно поєднані духовно. Так, Маруся Богуславка зрозуміла волелюбність невольників. Але це прагнення волі проходить через мотив страждання, вони ж бо “Аж за тридцять три годи Світа божого не забачили” (с. 127). Вочевидь, світ для них є Божим творінням. Їхня любов покликана облагородити його, стати основою їхнього українського вільнолюбного духу. Далі її дії підпорядковані чистому і сильному бажанню звільнити козаків. Її любов не потребує винагороди, бо вона благородна. Вона покликана ненавидіти ворогів, не скорятися їм. І ця любов оцінюється як свята. Щирі сердні звертання до Бога у кінці думи викликані любов’ю до волі, рідної землі, народу, до Війська Запорізького та всього товариства.

Любов’ю до волі, Бога і України проінята й дума “Самійло Кішка”, яку записав П. Лукашевич від бандуриста І. Стрічки 20 липня 1832 р. в Полтавській губернії біля Ромна в заїзнім домі Новицького. Ця любов скеровує думки Самійла Кішки до спільної мети. А мета буде тоді облагороджена, коли буде облагороджена душа, коли й сама вона буде святою. Саме таку святість у своїй душі та своєму характері мав Самійло Кішка. Тим-то на слова Ляха Бутурлака, щоб гетьман “Хрест на собі поломнив” і “віру християнську під ноги топтав”, Самійло Кішка відповів:

Ой, Ляше Бутурлаче, недовірку Християнській!
 Бодай же ты того не дождавъ,
 Щобъ я вѣру Християнскую подъ нозѣ топтавъ!
 Хочъ буду до смерти бѣду да неволю пріймати,
 А буду въ землѣ Козацькій голову Християнскую
 покладати.

Ваша вѣра погана, земля проклята⁴.

Зауважимо, що згадки і звертання до Бога проходять крізь усю думу. Людина відчуває свою потребу в ньому. Очевидно, прийняти чужу віру означає зрадити не лише своїй вірі, а й своєму народові. З любові до Бога і рідної землі народжується і відвага як необхідна умова розвитку українського національного характеру. Задля майбутнього України гетьман твердий у своїх діях, готовий на самопожертву.

Для українця любов – це і мудрість дій. Саме любов до Батьківщини визначає зміст звертань до Бога, святість у ставленні до своєї віри та неприйняття чужої.

Наступним чинником релігійності, а відтак і формування національного характеру, в українських народних думках є мета. Вона засновується на відповідальності, почутті та усвідомленні обов’язку. Якщо мета благородна, то такими ж будуть і думки, дії та вчинки.

У записаній П. Лукашевичем у 1832 році у Полтавській губернії від І. Стрічки думі “Івась Коновченко, вдовиченко” козак має твердий характер, чим зумовлюється і непохитність його мети. Івась не бажає волами “хліб пахати, Козаків на хліб, на сіль зтягати” (с. 236). Для нього головне – жити заради Вітчизни:

Хочеться, мати, пойти на долину Черкень погуляти,
 Звичаю козацького набрати,
 Слави-рицарства достати,

За віру християнську одностайно стати (с. 236).

Прагнення героя спрямовані на боротьбу за рідну землю. Івась має тверду мету “славирицарства достати”. Цим він утверджує і звеличує місію воїна-захисника. З іншого боку, мислення його суперечливе, недисципліноване. Ідея свободи та вияв індивідуальності тут затьмарюються “оковитою”. Обов’язок же перед Батьківщиною не допускав, щоб козаки йшли на його виконання “нечистими”. Святість України – це і святість обов’язку. Тому козацька мораль і етика вимагали дбайливості, точності та рішучості дій. Порушивши ці принципи, Івась Коновченко порушив і святість обов’язку перед громадою та товариством. Він

Помежду військом проїжджає,
 Старого козака совстрічає –
 Гордим словом зневажає,
 Молодого совстрічає – опрощеніє не приймає,
 Стременем о грудь поторкає...
 То Бог йому не поміг... (с. 240).

Це і спричинило смерть героя думи, адже його мета, мислення не підпорядковані святості виконання обов’язку.

Та незважаючи на це, Івась Коновченко не зрадив своїх переконань. Почуття власної гідності – ось що домінувало у химерного козака.

Дотримується релігійних звичаїв і мати Коновченка. Вона ходить до церкви, вважаючи Бога за вищу силу. Любов до сина і переосмислення його життєвих цінностей змінюють зміст її молитви. Коли спочатку вона просить Бога покарати сина (“Господи милосердний, бодай мого сина на первій потребі первая куля не минула!”) (с. 237), то далі зауважуємо такі звертання: “Господи милосердний, будь мені ті слова, Старую, на постелі споткали, Що я на свого сина Івася нарикала” (с. 237). Зрозумівши прагнення свого сина, мати у молитві просить про спасіння його душі.

В іншому варіанті цієї думи (зап. В. Білозерський 16 вересня 1845 р. від лірника І. Сербини із с. Горенич Київського повіту) полковник у проклятті матері вбачає головну причину смерті козака:

Ти сама, мати, винувата:
 Ти свою дитину проклинала,
 Ти ж казала:
 “Щоб ти на дорозі здоров’я збувся,
 Щоб ти назад додому вернувся,
 Щоб тобі на дорозі руки й ноги заболіли,
 Щоб тебе старші голови не злюбили!..

.....
 А твої-то рідні сльози на сирій землі не впали

(с. 246).

Якщо в попередньому варіанті думи мати зрікається свого прокляття синові, то тут цього немає. Та домінантою обох варіантів є ідея всепрощення, яку висловлює мати козака: “Давай золоті платки купувати, Козакам-охотникам дарувати, Свого сина Івася споминати: “Хотя ж мій син Івась кавалер помер, Таки ж його слава не поляже, Однині до віка, На многія літа!” (с. 246). На формування духу козака мали вплив його волелюбна натура, бажання боротьби, що, в свою чергу, переконували його в правильності обраної мети. Її зрозуміла й мати Коновченка. Тому-то тут яскраво виражена ідея християнського всепрощення. “Ідея всепрощення – це чи найвища і водночас найтрудніша християнська чеснота”⁵, – говорить В. Янів. В такому разі й картина нашої душі, за його словами, стає повною.

М.Г.Дерезус. Ілюстрація до думи "Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі"

Таким чином, хоча й була порушена святість обов'язку перед громадою, та якнайсуттєвіше у характері Коновченка відзначимо високу суспільну свідомість, відданість загальнонаціональним ідеям, що ведуть до консолідації козацьких мас. Відтак і "слава не умре, не поляже! Буде слава славна Помеж козаками, Помеж друзями, Помеж рицарями, Помеж добрими молодцями" (с. 242).

У думі "Плач невольника", записаній П. Лукашевичем в Яготині на Полтавщині в 1832 році, бідний невольник прагне повернутися на рідну землю, у "край веселий, меж народ хрещений" (с. 11). Та йому забороняють говорити про волю, а тим більше боротися за неї. Прямуючи до своєї мети, його душа сповнена почуття любові, внутрішньої єдності з своїм народом. За довгі роки перебування на чужій землі козак не скорився чужій вірі, вона для нього проклята. Цим виражається типове в характері героя думи, що й визначає національний його зміст.

Козак-невольник ізольований від зовнішнього світу, тому глибоко страждає. Ним керують почуття, емоції. Ставлячи за мету звільнення з неволі, він висловлюється так, як велять йому серце та душа. Спочатку невольник просить голубонька, щоб він дав звістку батьку й матері, щоб вони "великі мастки збували, Головоньку козацькою із тяжкої неволі визволяли", далі говориться про пекельні муки, потім йдуть прокльони козака-невольника "землі турецькій" і "вірі бусурменській". Так розкривається глибина страждання невольника. Його психічна реакція – це виклик несправедливій дійсності. І хоч відомо, що для людини в рабстві характерні віроломність, лякливність, жорстокість, слабодухість тощо, характер козака-невольника не зазнав змін. Він контролює свої звички, дії, настрої, тримається своєї віри. Він не прагне пристосуватися до чужого способу життя. Неволя не вбила в ньому бажання у всьому бути людиною. Вона його загартувала, спонукала до дій. Чужа віра для нього проклята, вона є причиною розлуки із рідною землею. "Ти, розлуко Християнська!" – говориться в думі. Невольник благає всевишнього:

Визволь, Боже, бідного невольника

На святоруський берег,

На край веселий, меж народ хрещений!.. (с. 102).

Не випадково берег моря, річки називали священним. Втім, чи не у кожній думі невольницького циклу маємо звертання до святого руського берега, тихих вод, ясних зір, краю веселого. Як стверджує Лев Силенко, це має давню традицію. Він, зокрема, пише, що "є віра давня, як світ, що дерево, яке росте над могилами родичів, священне. Кияни вірять, що предки їхні живуть у безмежних просторах Сварги (неба), одухотвореній красі дібров, степів, квітів. І вони (предки їхні) в Зелені Свята, уосібнившись в клечанні, загощують з Дому Вічності у доми своїх дітей і внуків"⁶. У думі "Плач невольника", як і в інших творах невольницького циклу, святоруський берег є священним. Він так само обожнювався, як дерево, степ і т. п. Тому одухотворений світ ставав близьким, рідним, у ньому народ усвідомлював себе самого господарем життя.

Зміст життя героя думи "Смерть козака в долині Кодими" (записана М. Костомаровим) – це боротьба з поневолювачами. За право бути вільним на своїй землі козак лежить "постріляний та порубаний". Через його страждання ми глибоко відчуваємо його душу. Вона наскрізь чуттєва, емоційна. Його почуття і переживання виражають біль його душі, адже смертельно зраний, він нездатний довершити свою мету. До того ж його страждання – це розплата за власні гріхи. Скоєний козаком гріх "завуальований". Він проклинає долину:

Бодай ты, долино Кодимо, мхами, болотами западала,

Щоб у весну Божу ніколи не зоряла, не позоряла...⁷

За давніми народними звичаями, як уже говорилося, дерева, долини, діброви вважалися священними, бо в них оселялися духи Богів. Отже, заклинання долини Кодими – гріх. Та цей гріх козак має спокутувати. З іншого боку, його прокльони мають виправдання, бо в цій долині козак "коня вороного втеряв". Він прагне подати звістку своїм "товаришам-військовим" про свою біду. І

в цьому покладається на батькову і материну молитву. Це свідчить про дотримання родової моралі. В українській сім'ї батько і мати наділені святістю. А віра у цю святість – велика наснага, бо вона дає повноцінність, самовідтвореність людини, її далековизначеність. Відтак надія на батьківську молитву набуває глибокої змістовності. Ось ця внутрішня розмова з Богом забезпечує своєрідне очищення від гріха.

Дотримуються громадської моралі і козаки. Вони мають за обов'язок з почестями схоронити свого товариша. Вони ж бо

Козака постреленаго, порубаного знахожали,
Шаблями надилками яму копали,
Въ семипъядну пищаль прозвонили,
Славу козацьку учинили...8

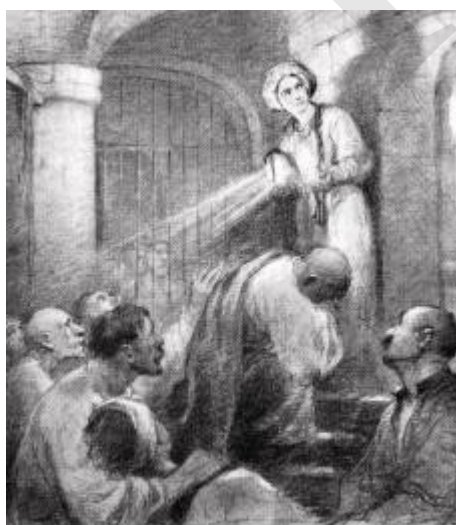
Таким чином, козака і його побратимів єднала спільна мета як запорука стабільності їхнього буття. Звідси і святість у ставленні до зброї, інших речей козацького побуту. Її природа криється у предковичній вірі наших предків, які у Священних гаях будували храми, де зберігали зброю. І в них були “священні військові предмети: прапори, щити, списи”9.

Мета молодого козака пов'язана з прагненнями єднати етнічну спільноту, його здатністю боротися за цю єдність. Але ця боротьба забирає власне життя героя думи. Смерть настає повільно, через страждання, своєрідне моральне очищення. Саме на цьому наголошує Н. Кононенко, говорячи, що “страждання набирає в думках високого релігійного звучання”, адже “страждання для українців – то шлях до морального очищення”10. Тому смерть оцінюється як слава, а могила – як вічність, бо на ній встановлено святість – прапор: “На могилі прапорок устромили, Славу козацьку учинили”11.

Отже, мета – внутрішній регулятор самовизначення особистості, її індивідуальної волі, характеру. Всі суб'єкти соціуму характеризує певна мета. Для героїв дум вона тоді бажана, коли не шкодить рідному народові, а навпаки, приносить плоди чисті, відшліфовані. Це і є святість обов'язку, думки, мислення, віри в Бога, страждання за гріхи, що призводить до морального очищення душі й тіла людини.

А це – один із наріжних каменів розвитку українського національного характеру взагалі та характерів героїв українських народних дум зокрема.

Зазвичай кожен суб'єкт нації підпорядкований сутності загального буття цієї нації, яке вносить у власне життя індивіда певні поняття, формує його характер, забезпечує вироблення єдиної волі, релігії, що й становить самотність цього народу. Саме такі поняття, як воля, мужність, жертвовність, точність, дисципліна, є регуляторами повноцінності свого “я”.

М.Г.Дерегус. Ілюстрація до думи
“Маруся Богуславка”

Так, Богдан Хмельницький у думі “Хмельницький і Барабаш” (запис М. Лисенка на початку 70-х років XIX ст. від кобзаря П. Братиці у м. Ніжині Чернігівської губернії) засвідчує сильну енергію волі і вона, по суті, самовизначає його як людину, що утверджує своє дисципліноване “я”. Він не просить волі молитвами у Бога, не потребує на це благословення. Він її виборює, цим самим облагороджуючи себе. Воля у нього дисциплінована. Суспільне покликання, національна ідея сформували у Хмельницького повноцінне внутрішнє “я”. Бог для нього не є об'єктом поклоніння. Він – натхненник у боротьбі за волю і незалежність України. Тож цілком закономірне ототожнення рідної землі із Богом. Вона для Хмельницького рідна, бо він там народився, взяв у свою душу духовні скарби рідного краю, який вплив у нього найблагороднішу кров національного провідника. Тому він чітко усвідомлює заповідь “не любити ворогів свого народу”. І це надає його життю

змістовності, повноцінності. Це, власне, є основою для оцінки його як людини мужньої, цілком ідентифікованої із вдачею лицаря, яка вирізняє його із ряду інших як ватажка. Це і є результат дисципліни виховання, яка стає чинником священного поняття національної честі та гідності.

Наділений дисципліною розуму, Хмельницький спроможний будувати свою власну державу, в якій буде єдина віра, єдиний Бог. Ідеальною умовою здорового життя нації для Хмельницького є життя спільноти, об'єднаної однією думкою, великою вірою у себе і у Бога. Тому він не допускає зради у ядрі цього народу:

Своєю кумові Барабашеві, гетьманові молодому,
з пліч голову зняв,
Жену його з дітьми живцем забрав,
турському султану в подарунок одіслав (с. 275).

Барабаш самостверджується шляхом зради. Та це шкодить нації, чого не може допустити Хмельницький. Адже для нього святість України – це і святість обов'язку перед нею, сакральність духовності предків своїх і т. п. Втім, власна дисципліна і дисципліна нації дає можливість утвердити могутність держави, забезпечити її волю.

Хмельницький відчуває в собі сили боротися за волю, в чому виявляється його мужність, жертвність, точність, дисципліна. Він виборює волю в ім'я України. Стає цілком очевидним, що людина є такою, якою є її віра. Якщо віра сильна, побудована на нормах моралі, такою є і сама людина, таким є її характер.

У думі “Самійло Кішка” повноцінність внутрішнього “я” Самійла Кішки розкривається через грані його характеру.

Основу сюжету думи становить розповідь про втечу гетьмана із турецької неволі. Він відкинув пропозицію Ляха Бутурлака “віру християнську під носі подтоптати”. Самійло Кішка боронить волю, для нього чужа воля – це неволя.

Воля для Самійла Кішки – це святість України. Вона дає йому силу ватажка, спонукає до боротьби за свободу рідної землі. Ця велика сила лякає Алкана-пашу, він боїться культу українського провідника, адже ця сила непідвладна чужій релігії, чужим поняттям, чужій волі і т. д. Ця непідвладність керує поведінкою гетьмана – не забуватися на чужині, за будь-яких обставин залишатися вірним своєму народові, не стати рабом. Рідна сторона є джерелом незламності духу Самійла Кішки. Оця єдність з рідною землею розвивала мужність, хоробрість гетьмана. Неабиякого ризику коштувало йому здобути ключі у Алкана-паші та дістатися додому. Він навіть наражається на небезпеку, ризик, які облагороджують його.

У давні часи відважних людей порівнювали з богами. І сама відвага вважалася прикметою божественності. Головним чином це був мотив до самопожертви в ім'я вищої ідеї.

Духовний склад внутрішнього “я” вимагає від провідника нації точності виконання свого обов'язку. Обґрунтовуючи і осмислюючи свої подальші дії, Самійло Кішка зауважив, що Лях Бутурлак та Алкан-паша люди обмежені, не мають гідності. Цим самим вони провокують себе та інших на необдумані дії та рішення. Як зазначається в думі:

Ляхъ Бутурлакъ по единому выпивавъ:

То такъ напився,

Що съ нігъ съвалився¹².

Козакам заборонялося пити горілку, не завершивши справи і т. ін. Тому, продумавши все до тонкощів, гетьман Самійло Кішка приймає рішення:

Самъ восемьдесятъ чотыри ключи съпідъ голівъ выймавъ

На пяти человккъ по ключу дававъ...

.....

А Кішка Самійло Алкана Пашу изъ ліжка взявъ,

На три часті розтявъ, у Чорное море побросавъ¹³.

У цьому виявляється не лише прагнення волі, що породжує мужність, жертвність, але й дисципліна Самійла Кішки. Внутрішнє “я” при цьому стає повноцінним, змістовним.

Дисциплінованість робить його непереможним як у політичному, етнокультурному житті, так і у вірі. Тим самим Самійло Кішка стає в оборону не лише свого “я”, а й життя народу.

Винятково важливим у думі є епізод про духовний зв'язок Самійла Кішки із рідною землею. Цим єднальним чинником є корогви. Вони означають святість, божественність усього рідного. Втім, вони є і психологічним стимулом у боротьбі за віру, яка єднала етнос. З цього приводу К. Грушевська зазначає: “Захоплення сею думою проривається ще раз в примітці до ряд. 305 (його поділу), де Кішка махає прапором до козаків. Він бере в дослівнім значінню сю епічну прикрасу думи: “Тут видно всю величність душі і правдиво лицарський дух старинних Малорусів. Попавши в неволю до турків, провідник все-таки встигає спасти від наруги корогви, мабуть зірвавши їх з деревища. І, як видно, гетьман Кішка носив таємно від своїх гнобителів, під одежею сі святі знамена слави і свободи і сі ж корогви, по п'ятдесятичотирьохлітній неволі, мав він приємність розпустити, побачивши своїх земляків”¹⁴.

Зауважимо, що цей факт переконливо свідчить, наскільки ці корогви були близькі і дорогі його серцю. У неволі вони єдали Самійла Кішку з рідною землею, були єдиною силою такого єднання. У цьому й виявляється їхня святість.

Гетьмане Запорозьській! Не загинувъ еси у неволі

Не загинеше съ нами Козаками по волі¹⁵, –

так возвеличували його за це козаки та творці і виконавці думи. Вони звертаються до Бога, щоб він своєю силою і волею послав благодать нашому народові. Як підкреслює М. Гримич, “для того, щоб спілкуватися з цією “вищою силою”, людина вдавалася до посередників. Посередниками між людиною і Богом на небі були Матір Божа, святі, мученики”¹⁶. Та часто-густо у козаків не було можливості сповідатися як належить, тому вони сповідалися ніби перед самими собою, і це ставить їх в один ряд зі святими, мучениками за правду, волю і рідний край.

У думі ж “Олексій Попович”, що її записав М. Стахович у селі Богданах Пирятинського повіту на Полтавщині, внутрішній світ героя розкривається через усвідомлення ним своїх гріхів. Саме крізь призму цих почуттів і переживань розкриваються грані його особистості, а саме: глибоке розуміння своїх гріхів, що виявилось у порушенні норм родової моралі. Це дає підстави говорити про Олексія Поповича як людину релігійну. Бог тут виконує сакральну функцію всевишнього судді. Він має покарати козаків за скоєні гріхи.

Прагнення волі викликає в Олексія Поповича бажання врятуватися, бо ж на морі знялася буря і “Хвиля встає, Судна козацькі-молодецькі, На три части розбиває”¹⁷. Він чітко усвідомлює необхідність спокутувати гріхи для того, щоб бути вільним, адже гріхи ці звертають його з істинного життєвого шляху, тому герой глибоко страждає. Олексій Попович має спокутувати гріх не лише молитвами та клятвами, а принесенням себе в жертву. З цього приводу К. Грушевська писала, що цей варіант думи був наведений “як ілюстрація загально розповсюдженого звичаю приносити жертви морю в часі небезпеки та віри в те, що присутність грішника на кораблі викликає бурю. Ся віра виявилась в численних побожних легендах...”¹⁸

В ім'я того, щоб врятувати 700 козаків, Олексій Попович йде на самопожертву, в чому й виявляється його мужність, і, зрештою, святість. Неточність, недисциплінованість, які він допускає у поспіху, стають причиною нещастя. Олексій Попович визнає свою провину:

А я больше зо всихъ васъ гриховъ маю.

Отъ якья зъ города Пирятина виізжавъ,

Отца-матір' не вважавъ,

Отца-мати сльози проливавъ,

Старшого брата ни за що въ себе мавъ,

Середульшу сестру безобразно поругавъ,

Й близкого сосѣда ни за що въ себе мавъ,

Добрымъ конемъ гулявъ –

Дитокъ малыхъ розбивавъ,

Кровь святу на святу землю проливавъ,
 Противъ церькви прохзжавъ –
 Сличка зъ глави не знявъ,
 На лицо свое хрестьянске
 Христа не покладавъ,
 Противъ мужь громадскихъ прохзжавъ –
 Шапки не знявъ,
 “Помагай Бигъ” не сказавъ,
 От велику соби гордость мавъ:
 А тепер осповидаюся
 Господу Богу и Чорному морю!
 А когда жъ мины хвья не потопила,
 Когда мины отъ сего молитва ослобонила...19

Із сповіді Олексія Поповича виходить, що він порушив не лише закон родової моралі, а й моралі громадської. Тому свідомо йде на самопожертву. Свого часу П. Куліш, аналізуючи морально-етичні уявлення запорозьких козаків, писав: “Хто хоче за віру християнську бути посадженим на кіл, хто хоче бути четвертованим, колесованим, хто готовий витерпіти великі муки за святий хрест, хто не боїться смерті – приставай до нас. Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя”²⁰. Та побратими відмовляються принести Олексія Поповича в жертву, незважаючи на щирість його бажання. В цьому й виявляються стародавні релігійні традиції українського народу, адже у наших предків були добрі боги і не вимагали кривавих жертв.

У думі “Бідна вдова і три сини”, записаній М. Білозерським 24 грудня 1851 року в с. Британи Чернігівської губернії від кобзаря І. Романенка, брати ігнорують віковичну традицію пошани до свого роду, ближніх. На мотиві непошани до матері й побудована ця дума:

Стали старої паніматки насміхатися,
 Стали хлібом-сіллю докоряти... (с. 350)

За такий гріховний вчинок мати “синів своїх кляла-проклинала, За слізьми світу божого не видала” (с. 350). Не минули безслідно материні прокльони:

Не став їм Господь ні в чім помагати:
 Ні в пахарстві,
 Ні в бурлацтві,
 Ні в третем – купечестві (с. 350–351).

Якщо в даному варіанті думи брати не приходять до покаяння, то у варіантах думи, що їх записали В. Ломиковський від кобзаря Івана, М. Костомаров від невідомого кобзаря, П. Куліш від лірника А. Никоненка та інших, брати усвідомили гріховність свого вчинку і покаялись. У цьому вони знаходять своє спасіння, отже і моральне та духовне самовдосконалення, що цілком відповідає принципам народної психології, моралі та етики.

Отже, релігійність героїв українських народних дум виступає як синтез язичницьких і християнських народних вірувань. Старий зміст у них визначає сутність нових форм, що є виявом неканонічного ставлення до Бога, адже Бог для героїчних дум – це і вищі духовні сили, рідна земля, рідний край, Україна.

- 1 Див. напр.: Велесова книга. Легенди. Міфи. Думи. – К., ; Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К., 1994; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У трьох томах. Т. 1. – К., 1990; Силенко Лев. Мага Віра. – Велика Британія – США – Канада – Австралія – Німеччина. – 1097 рік Дажбожий; Шаян Володимир. Джерело сили української культури. – Лондон – Торонто, 1972; Янів Володимир. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // НТЕ. – 1996. – № 1. – С. 22–32; Лозко Галина. Українське язичництво. – К., 1994; Гримич Марина. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.
- 2 Українські народні думи. – М., 1972. – С. 266. Далі посилання на це видання в тексті.
- 3 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 192.
- 4 Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти і вступ К. Грушевської. – Харків, 1927. – С. 46.
- 5 Янів Володимир. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. – С. 31.
- 6 Силенко Лев. Мага Віра. – С. 349.
- 7 Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти і вступ К. Грушевської. – С. 147.
- 8 Там само.
- 9 Силенко Лев. Мага Віра. – С. 342.
- 10 Кононенко Наталія. Епос та плач: про витоки української думи // Родовід. – 1993. – Ч. 6. – С. 29.
- 11 Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти і вступ К. Грушевської. – С. 147.
- 12 Там само. – С. 46.
- 13 Там само. – С. 47.
- 14 Там само. – С. 36.
- 15 Там само. – С. 49.
- 16 Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – С. 160.
- 17 Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти і вступ К. Грушевської. – С. 66.
- 18 Там само. – С. 57.
- 19 Там само. – С. 67–68.
- 20 Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб, 1874. – Т. 1. – С. 68.